

Отак різні причини і тенденції сходилися і об'єднувалися в цій звороті, що є zarazом і симптомом тих змін, які проходили в соціальному і культурному житті наших країв, і першорядним фактором дальшої еволюції його.

Так виглядає, в коротких рисах, у приступнім на цей мент матеріалі, комплекс течій і впливів, що на переломі XV і XVI вв. утворили перші підстави для пізнішого відродження — підогрітого і прискореного потім, від середини XVI в., реформаційним рухом. В основі лежать корінні економічні зміни — заміна аристократичної верстви (остаточно погромленої в 1430-х роках) верствою міщанською: хоч якою ефемерною, але все-таки озброєною новими засобами і ресурсами, завдяки переходу від чисто натурального, княжо-боярського господарства до грошового: від поміщицького села до міщанського міста (другий розвій експорту і фінансового капіталу). А упадок старої церкви та ієрархії і приплив нових культурних та інтелектуальних течій з Заходу полегшує ідеологічні зміни в соціальній та культурній надбудові нашого суспільства і приготує літературний рух кінця XVI в. («перше відродження»).

У цій загальній ситуації в схарактеризованім вище комплексі нових течій і тенденцій знаходять своє місце і пояснення ті — не раз дуже фрагментарні й відокремлені літературні факти кінця XV і початку XVI віку, до котрих тепер мусимо перейти.

Перекладні повісті. В кількох збірниках, письма XV—XVI в., заховалася до нас серія повістей, очевидно, західного, католицького походження¹. Така «Мука Христова», писана біло-

Єрусалима искати честного креста». Пор. ще далі.

Про сю Мінею: *Петровъ Н.* Рукописная «Четья» 1397 года западно-русского происхождения.— Рус. фил. вѣстникъ, 1881, т. V; *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года.— Рус. фил. вѣстникъ, 1889, т. XXI; *Соболевский А.* Очерки изъ истории русскаго языка. К., 1884, с. 72 і далі; *Владимировъ П.* Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности (ЧИОНЛ, т. 4, с. 18). Готовить видання її П. М. Попов, консерватор київської лаврської бібліотеки, де тепер ця Мінея переховується.

¹ Ся група збірників XV і XVI вв.:

Збірник бібліотеки Залуських, № 391 (з Петерб. Публ. бібліотеки тепер забраний до Варшави), містить тільки три повісті, близькі до себе змістом і характером мови:

Повість про «Муку» без заголовка, початок: «Мука Господа нашего Исуca Христа од преворотнихъ жидовъ такимъ обычаемъ стала се есть. Коли жъ немилостивые а окрутные жидова гадали о смерти Господа, како бы его лъстиве зымали да убили...»

Повість про трьох царів, без заголовка, початок: «Коли ж превелебныхъ трохъ чорнокнижниковъ и певно правдивныхъ трохъ королевъ преславныхъ весъьтъ отъ солънца всхода ажъ до заходу хвалами і мздами уже есть наполненъ...»

русько-українською мовою не пізніш другої половини XV в. (судячи з того, що паралельні копії по паперу і письму датовані часами перед кінцем XV в., а мають уже деякі відміни, то архетип їхній очевидно, був старіший). Зважаючи на масу полонізмів і латинізмів у мові, поставлено було здогад, що це був переклад з якогось польського тексту XV в., перекладеного з латинського першотвору. Але що ні того латинського першотвору, ні польського перекладу досі не відшукано, не виключена можливість, що це місцева білоруська чи українська компіляція, зроблена на підставі популярних тоді католицьких «пасій» (Страстей) і більш або менш свободно доповнена

Житіє Олексія, без заголовка, початок: «Святый Олексій был сынъ Евфиміанов, мужа прешляхетного римлянина, у дому cesарском первый, перед котрымъ три тысячи детей стояло, которыи шнурами золотыми препосовалися».

Збірник московської Синодальної бібліотеки (тепер ДІМ, Синодальне зібрання — С. Р. № 203 (367), за описом О. Горського і К. Невоструева, «кінця XV стол.», містить, крім інших статей:

«Мука» в копії дуже близькій до попередньої, але тут затитулований: «О умученіи пана нашего Есус Христа»; в закінченні: «Про то жь нынѣ, братья милаа, то чтеніе, которое чули есте, Никодимъ писмомъ жидовскимъ написаль, а потомъ и по исходячихъ лѣтъхъ многихъ пришло до Иерусалимъ cesарь великій Теозикось, а тамо то почитаніе нашель в ратуши у Пилата-старосты, а въ явныхъ книгахъ написаны, а так через того cesаря к нашему познанію пришли по выпрошенію Господа нашего Езусъ Христа...»

«Повість про трьох царів», теж у копії, близькій до попередньої, але без вступної фрази.

Збірник Синодальної бібліотеки, № 331, «писаний різним письмом XVI и XVII в.», містить «Повість про трьох царів» в подібній редакції і подібного письма, як бібл. Залуських, і житіє Олексія в дещо відмінній редакції.

Видання текстів: Страсти Христовы въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка, трудъ Н. М. Тупикова.— ПДП, 1901, кн. СХL (текст Залуск., вар. 1 Синод., вступної розвідки автор не встиг написати); Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка, трудъ В. Н. Петца.— ПДП, 1903, СL (текст Залуск., не тільки повісті про трьох царів, а й житія Олексія, але теж без якої-небудь студії, котру автор пообіцяв на пізніше, але не мав досі нагоди здійснити).

Студії: *Владимировъ П.* Житіє св. Алексія Человѣка Божія въ западно-русскомъ переводѣ конца XVII (читай: XV — Авт.) вѣка.— ЖМНП, 1887, X (текст, словничок і студія). Рец. проф. М. Мурка в *Archiv f. sl. Phil.*, XII; *Brückner A.* Fremde Voranlagen und Fassungen slavischer Texte, *Archiv für sl. Phil.*, XI, 1888; *Polivka J.* Evangelium Nikodrmovę v literaturach slovanských, *Casopis Mus. Kral.*, С. XLV, 1891; *Bustron J.* Żywot sw. Alexego w lit. czeskiej i rosyzjskiej, *Sprawozd. kom. jez. Akad. Umiejetn.*, V, 1894; *Карскій Е.* Западно-русскій сборникъ XV вѣка, принадлежащий Импер. Публ. Библиотекѣ, Q. I. № 391,— палеографическія особенности, составъ и языкъ рукописи.— ИОРЯС, 1907, IV і окремо; його ж, *Бѣлорусы*, т. III. Очерки словесности бѣлорускаго племени. 2. Старая западнорусская письменность, 1921, с. 60—66.

Адріанова В. Житіє Алексія человекъ Божія въ древней русской литературѣ и народной словесности. СПб., 1917, с. 121—122.

різним легендарним матеріалом¹. У першій частині вона займається головню стражданнями Пречистої, повертаючись у кожній ситуації до її почувань, реагувань, реплік². Середину виповнює повість про Пілата, близька до оповідань «Золотої легенди». Кінцева частина багато черпає з Никодимового євангелія і так себе й рекомендує як переповідання Никодимового запису. Але перша частина — властива повість про Муку Христову і страждання Пречистої, нічого спільного з Никодимовим євангелієм не має.

Крім цієї повісті, згадані збірники XV в. містять ще два цікаві твори західного походження, цим разом уже явно перекладні. Це повість про трьох царів, що принесли дарунки Христові, і життє Олексія. Щодо них уже нема сумніву, що це просто переклади із західних, католицьких джерел. Повість про трьох царів іде вірно за популярним німецьким твором гільдесгаймського кармеліта Іоана «Liber de gestis et tripa beatissimorum regum translatione», написаним у XIV в. і кілька разів надрукованим у другій половині XV. Заховався польсь-

¹ Так висловлюється і академік Є. Карський в останній своїй праці (Старая западнорусская письменность, с. 62): «Очень можетъ быть даже, что она представляетъ западно-русскую передѣлку какого либо Passio Christi, тѣмъ болѣе что страсти Христовы, въ разныхъ редакціяхъ были въ значительной степени распространены въ Зап. и Южной Руси въ разсматриваемое и послѣдующее время».

² У вступі, наприклад, оповідається, як Іуда, добивши торгу, використував свою довіру у Марії: «Тогда Юда, сторговавши и пѣязи од жидовъ узавши, присягнувши, иже то, што обещаль, пополнити мел, пришол (у) вечере до Бетании, альбо до Вифании милостивому Господу ис своєю милою маткою и съ апостолами своими там будущим. Да Марія матухна милостивая, тоє лъстивия, Иоудашовы не ведаючи, поздравила его велми ласкаве, привитала его, рекучи: «О милый приятелю, што еси там въ Єрусалими о моемъ сыну миломъ чувал альбо слышал?» Иоуда одповѣдалъ: «Все добро дѣет се, наймилейша госпожо, не бойся ничего!» Про то ж Марія матухна ми(ло)-стивая, иже ведала, ижъ онъ былъ знаемъ бискупомъ и всимъ жидомъ въ Єрузалемі, была ему велми ласкава и рекла до него: «Июда, приятелю мой, надо всехъ наймилейшій, в руце твои полецаю моего милого сына, буди сторожъ его, штобы не загублен!» Да на знамя милости, которою його миловала матка милостивая, посадила его, вечеряючи, межі себе да межі сына своего» (рукопис Залуських, з вар. Синод., видання В. Тупікова, с. 3—4).

Або: «Про то ж муки, которые милостивая матка, премилого сына своего родячи, не чула, а далеко болшую муку мѣла, на муку сына своего смотрячи. О, какіе лѣканія, какіе въздыханія давала пресвятая матка! Говорити до сына хотела, але она сильная жалость и болеть слова проривала, аж говорити не могла, але только гучела, и милость слова давала, але голос осиплый звинял, занюж языкъ предъ сильною жалостію уже былъ стратил усю силу говоренія. Да не дивь, занюж уже какъ бы мертвого сына видела, еє жь душа болши, нижли себе миловала. Про то ж милостивая матка плакала, рекучи и говорила, плачучи: «Сыну мой, сыну мой наймилейшій! И кто ми дастъ, ижъбыхъ я умерла за тобою? Беда ми, бедница! што учиню, сыну мой милый? не опускай мене, але утягни мене за собою...» (рукопис Залуських, з вар. Синод., видання В. Тупікова, с. 25).

кий переклад у збірнику 1544 року, де міститься також польський текст Страстей, але наші переклади обох творів — «Муки» і «Трьох Царів» — настільки відмінні від цих польських текстів, що не можуть походити від їхнього архетипу. «Три Царі» йдуть або безпосередньо від латинського оригіналу, або хіба від якогось досі не знайденого польського перекладу XV в., задержуючи такі вирази, які були на місці в устах латинника, але мало підходили православному¹. Тому перекладача нашого теж вважають за католика, але справедливо піднесено, що з цими католицькими подробицями текст переписувався потім безсумнівно православними руками, отже, могли вони заховатись і при перекладі під рукою православного перекладача. Житіє Олексія іде вірно за «*Legenda augea*», але судячи з великої сили ч е с ь к и х виразів, можна думати, що переклад робився не безпосередньо з латинського оригіналу, а з чеського перекладу, хоч саме такого чеського тексту досі не викрито.

Маємо, таким чином, невеличку групу писань релігійно-легендарного змісту, зачерпнених з католицьких джерел і перекладених на сучасну «посполиту мову» не пізніш XV в., що вказує на певний літературний рух у цім напрямі. Усі три твори, незалежно від свого релігійного забарвлення, багато говорили фантазії своїми легендарними, казковими подробицями і їм, очевидно, й завдячали своєю популярністю. Такий, наприклад, цілком фантастичний, новелістичний характер має повість про Пілата, вставлена до «Муки Христової»: вона оповідає про нешлюбні народини його від доньки мірошника Піли і короля Атуса — від імен матері і батька хлопець дістав своє ім'я Піл-Атус; виховувався на дворі свого батька, але тут із заздрощів вбив потайки свого однокласника, шлюбного сина свого батька, і той замість кари смерті посилає його як невільника на римський двір, куди мав обов'язок посилати щороку невільників як данину. Там Пілат убиває такого ж, як сам, закладня — королевича французького, і римляни, щоб використати

¹ Наприклад, в описі назаретської каплиці перекладач полишає: «У си године канонице починают до Аве Марія, как у нас, Девус ин адиуторимус» (арк. 73 зв.). Переповідаючи сказане про грецьку церкву, затримує сказане про греків, що вони собі «опришного патриарху учинили и выбрали, коли ж от того часу ве всех чересь уси речи, какъ мы отцю паве, аж до нынешного дня тому патриарсе послушни были» (арк. 76 зв.). А в оповіданнях про різні східні народи затримано сі характеристики греків: «Попове грецке сут жонаты, а носят довге волосы, да не вьрят, штобы Духъ отъ Отца и Сына походил, але толко от Отца; теж не верят, штобы чистец был; да тыми члонкі от церкве римское суть отделены: да коли мшу держати хотят, тогды верезуть с кислго хлеба гостію albo оплаток на четыре углы на посвящение, да тую гостію кладут на блюдечко золотое albo серебряное, да наверхъ положить звезду, как бы сковорода загнутую», і т. д. (арк. 70 зв.).

«на посполите добро» його злісну вдачу, посилають його, замість кари, правителем острова Понта, звісного непослушністю своєї людності, що не корилася ні одному судді. Пілат, дійсно, «грозами і муками» потрапив приборкати той «твердий люд», дістав за це назву «Понціуса», і був запрошений Іродом прийняти правління над Єрусалимом. Далі йде така ж фантастична історія засуду Христа, викликання Тіберієм Вероніки з нерукотворним образом Христа і нарешті — історія чудесного Христового хітона, що рятував Пілата від Тіберієвого гніву¹. «Повість про трьох царів» на історію приходу їхнього до Христа, повороту додому, їхньої смерті і віднайдення царицею Єленою їхніх дарів і мощей та перенесення до Царгороду, Мілану, Флоренції і звідси до Кельну (повість і закінчується похвалою «счасному месту Кольні») нанизує цілу низку апокрифічних і легендарних оповідань, записаних з різних джерел або й скомпонованих самим автором. Тут всякі оповідання про «папу Яна» (пресвітера Іоана) і про царгородські реліквії, і про різні віри й секти — одна фантастичніша від одної. Нарешті, житіє Олексія, як відомо, само собою є сентиментальним романом, що протягом довгих віків і донині незмінно вражає чуття слухачів. Таким чином, ці й подібні переклади і переробки західного легендарного матеріалу підсилювали новими мотивами і версіями легендарний репертуар усної поезії.

Збірник Варшавської бібліотеки Красинських (№ 408), що нам доводилось уже згадувати (т. IV, кн. I), дуже різно-рідний за змістом, між іншим містить також кілька перекладених повістей — деякі з виразними слідами перекладу з чеського. Письмо і папір — середини XVI в. (по гадці проф. О. Брикнера — 2-ої половини), а на підставі деяких вказівок

¹ «Услышавши цесарь, иж Пилат до Рима пришло, сильным гневом се на него розгневал, а к себе его привести велел. Да Пилат сукню нештую Исову ис собою принесел, а ее на себе узволюши, пред цесаря пришло. Натыхмьсть толко его цесарь увидел, вес гнев свой на него покинул, а за того повстал а ничего гневливого ему говорити не могль. Да который был за его очима так велми окрутен и грозен, теперь перед его обличностию учинился тихий. Да коли его отпустил, натыхмьсть против его у гнев загорит се, клича себе бедного быти, што ему своего гневу не указал, да натыхмьсть везвати опять его велел, указуючи и свѣтчачи, иже сын смерти есть, а не годно ему живу быти на земли. Котрый толко его увидел, натыхмьсть ему «добро утро» дал, а всю округность умышления откинул. Дивятя усн люди, дивят се и сам, што такъ противъ его, коли его нет, се загореваетъ, а коли перед ним стоит, ничего ему острого говорити не можетъ. Потомъ божьею волею альбо некоторого хрестіанина доражениемъ его ис оное сукне исволючи велел, а затога против его первый гнев умышленый успоменул. Да коли той свите корол се велми дивил, сказано ему, што тая сукня была Господа нашего Исусова, тогда цесарь его у темницю велел узяти, доколъ бы радою мудрыхъ людей умыслил, штобы ис нимъ чинили мелъ» (арк. 24 зв.).

змісту академік Є. Карський припускав, що оригінал збірника походив з кінця XV в., але ці вказівки не можуть вирішувати про походження всіх статей його¹. Збірний характер їхній, однак, дає підставу думати, що перекладні статті, які нас займають, були втягнені до збірника вже з готових перекладів — першої половини XVI, а деякі й кінця XV в. Добір статей сам по собі дає цінний культурно-історичний факт; в тій частині, яка тепер заховалася (початку і кінця нема, а дечого і в середині бракує) міститься: Александрія, Літописець Великого князівства Литовського і Жомойтського, «Кройніка о великих князях литовських», «Хожденіє Данила ігумена», книга Товіт, «книга о Таудале рицери», бл. Августина «о трех стáвех» (шлюб, вдовство і дівочтво), «Сказаніє о Сивилле пророчици», «Прореченія св. пророкъ о Христь Іисусъ», і нарешті «Слово о последнем времени о Михайловъ царствъ». З них про переклад Товіта, зроблений з чеської Біблії 1506 р. на дуже добру білорусько-українську мову з церковнослов'янським забарвленням (церковнослов'янськими формами і лексичними елементами), буде мова нижче, про литовські літописи — теж, а тут про повісті:

«Книга о Таудале рицери» — це переклад «*Visio Tundali*», дуже популярної в середніх віках ірландської повісті (ірландські монастирі взагалі дали дуже багату вкладку таких есхатологічних візій). Повість оповідає, як рицар Тундал, живши непобожно і неправедно, пируючи з приятелем, завмер і три дні був непритомний; прийшовши до себе, розповів, як його ангел водив по муках, потім показував перебування блаженних, і нарешті велів його душі повернутись до тіла; під враженням того, що йому довелось бачити, Тундал цілком змінює своє життя. Складена в середині XII в. латинською мовою, повість ця була включена до звісного корпусу («*Speculum Historiale*») Вінцентія з Бове (XIII в.) і потім відома в багатьох переробках німецьких, скандинавських, романських, слов'янських. Численні чехізми нашого тексту показують, що він був перекладений з чеського оригіналу, дуже близького до латинського тексту редакції Вінцентія з Бове — але досі чеського перекладу цього твору не знайшлося. Порівнян-

¹ Коротко описав цей збірник акад. Є. Карський у статті: «О языкѣ т. наз. Литовскихъ лѣтописей» (Варшавскія унів. изв. 1894, II). На с. 18 він каже: «Ясно значить, что оригиналь, съ котораго списанъ нашъ сборникъ, а можетъ быть, даже и самый нашъ сборникъ, составленъ въ концѣ XV вѣка; по крайней мѣрѣ почеркъ рукописи не говоритъ противъ такого предложенія». Остання фраза не має значення, річеві ж аргументи, на котрих автор опер свій здогад, мають деяку вагу, а саме, що текст «Слова о последнем времени» говорить про кінець сьомої тисячі літ, і так само провіщання на XV вік («по 14 стах літ») дає сказання про Сивилу.

ня з латинським текстом виявляють місцями помилки, які вказують або на несправність чеського перекладу, або про неухажне перекладання з нього. Вважаючи, що маємо не оригінал перекладу, а тільки його копію, професор О. Брикнер вважає цей переклад ділом кінця XV або початку XVI в. В рукопису Красинських він неповний, бракує кінця (приблизно цілої третини). Мова білорусько-українська, з церковнослов'янізмами, чехізмами і полонізмами. У цілому текст не виданий, виривки були опубліковані С. Карським і О. Брикнером¹, я наведу дещо на взірць мови і змісту:

С того мѣста былъ есть един муж родом, ему ж имя было Таудал, роду словутного, але дѣль велми недобрыхъ, по тѣлу витяжнй а велми смѣльнй, а о спасеніи своа душа мало або² ничего не смотряше: то ему прелишь бѣше противно, аштобъ хто ему хотѣль мало о спасеніи души повѣдати. До церкви також не ходяше, а нищихъ ненавидяше пред собою, але играемъ а пистцомъ, а гудцомъ выдалъ есть, что мѣль. Але мѣль много товаришовъ а приятельъ добытыхъ и любимаго имѣль есть товариша единого в ритерствѣ. Тотъ ему былъ должен три кони, тогда Таудалусъ ждалъ ему до урочного року, (не) напоминаль ему и по томъ роце прехаль к нему, и онъ его любовно привиталь. И была у него три дни а три ноци, ни камъ ему не далъ ити, тут пиль с ним а мовил с ним о различныхъ речахъ...

Потомъ придоша к горѣ велми великой а прелишь грозной. А ту бѣше путъ (б) велми узкий съ единое страны тое горы, и с тое горы плапоташе огонь смола а з серы, а велми смраднй а прелишь темнй, а з другое страны слedomъ, а ветрѣ велми сильнй великй. На той же то гор было есть полно катовъ-бѣсовъ съ пламенными греблы, съ удицами желѣзными о трехъ розехъ, велми острыми, и ими ж то души давяху, которы хотѣли черес тую гору проити, и вѣтрѣгаху ихъ в тыи муку, а по хвили увращаху ихъ въ огонь и опять зася въ муку. И повѣда агтель: «Тутъ есть мука льстивыхъ а гнѣвливыхъ невѣрныхъ». Потомъ душа Таудалова про великй страх а грозу упадаше, за агтелом идуци. Придоша до глубокого долу нечистого а велми темного, его же не могла душа дозрети, а едно слышала звукъ реки, плывущую серою а рыданіе душъ в той реце, иже мучахуся в ней...

Для «Сказання про Сивиллу-пророцицю» чеський оригінал віднайдено, і порівняння тексту збірника бібл. Красинських з чеським текстом³ показало, що маємо тут дійсно буквальный переклад з чеської:

Того часу за мудраго царя Соломона бѣяше пророцица звѣздарька именем Сивилла. А та б яше велми мудра, иже въ звѣздахъ многыи вещи в будущихъ речахъ провидѣла, преж многыхъ тысяць лѣт, что ся в

Toho czasu za mudreho krale Ssalomuna biesse pororokynie hwiezdarczka gmenem Sybilla. A ta biesse przewelmi mudra, ze na hwiezdach mnohe wiecu w buduczycz czasiech przedzwiediel: przez mnoho ticzze

¹ Карский. О языкѣ т. н. Литовской лѣтописи, с. 16; його ж. Бѣлоруссы, III, 2, с. 81; Brückner A. Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Uebersetzung, Archiv für slav. Phil., XIII, с. 202 і далі (тут коротка історія твору й порівняння з латинським текстом).

² Друк.: ибо.

³ Текст видав акад. Є. Карський під заголовком «Западнорусское сказаніе о Сивиллѣ пророцицѣ по рукописи XVI в.» (Варш. унів. изв., 1898, II); він припускав південнослов'янське джерело (с. 21); чеський оригінал вказав професор О. Брикнер у Archiv für sl. Phil., XXIX, с. 131—132.

землях стати масть. Та ей мудрость ес(ть) от Бога дана и знаєма бьяше. И бьяше красна а богата; але єдину ногу к подобенству гусину ногу мѣла, и за ту ся велми смущаше с(я), а протож на ней стояла и ходила теж и яко ж то и иньи люди стоять або ходят. Сивилла, услышавше о мудрости Соломоновъ и о красе его, въсхотѣла своими очами видѣти его, и иде к нему.

let czo se w ziemiech stati ma. A biesse krasna u bonata, ale to gy sskodieszse ze gednu nohu ku podobienstwi husie nohy gmięgiesse, a zato se welmi stydiessse, a poto gest na tee noze stala y chodila yako y gyni lide na zemi. (У сій транскрипції g = j).

Це дуже популярна в середньовічній літературі, — на жаль, досі докладно не обслідувана комбінація повісті про римських пророчиць, Сибілл (у котрих старі християнські письменники знаходили провіщання про Христа і всякі інші події), з Соломоновою легендою — про його роман з царицею Савською¹. Цариця-пророчиця Сибілла з гусячою ногою (про її походження від гуски і царя Давида осібна книжна повість звісна на Балканах і у нас в Галичині²) відвідує Соломона і робить різні провіщання, що в різних редакціях змінюються з часом і обставинами. До них вкладається різний політичний і злободенний зміст, особливо з кола німецької імператорської легенди — про імператора, що прийде навести лад. У тім чеськім тексті, з котрого зроблено наш переклад, політичні інтереси обертаються коло тих же тяжких переживань XIV віку, що викликали пароксизми німецького бичівництва³. «По чотирьнадесятих стах летах по Христовъ народженіи» заповідається прихід антихриста, різні біди і знаки, що будуть його супроводити, і нарешті поворот імператора Фрідріха. Він визволить Грїб Божий, тоді сухе дерево, що стоїть над Єрусалимом, вкриється листям — коли цезар Фрідріх повісить на нім свій щит, «і знову настануть добрі часи, і християни знову візьмуть гору». Тут у нашій копії прогалина, тим більше дивна, що все змушує вважати ці провіщання подій «по 14-стах літ», цебто у XV віці, якраз тим атракційним моментом, що зацікавив нашого перекладача і привів невідомого укладчика збірника до того, що він поставив це слово поруч «Слова о Михайловъ царствъ» — провіщання на кінець XV в. Це дійсно правдоподібний час цих перекладів та їх збірника.

Текст *Александрії*, що міститься в тім же збірнику (самий кінець тільки — бо перша частина рукопису втрачена), нале-

¹ Пор. т. IV, кн. 1; *Веселовский А. Н.* Сивилла-Самовила. — ЖМНП, 1896, II; *Sehr. Studia in oracula Sibyllina*, Upsala, 1893.

² Див.: *Франко І.* Апокрифи... I, с. 277—278; *Яцимирский А.* Библиографический обзор апокрифов в южно-славянской и русской письменности. Пг., 1921, вып. 1, с. 178—180.

³ Вище.

жить до тієї редакції, як її назвав покійний О. Веселовський,— Сербської, що поширилася в східнослов'янських землях у XV в., а випередила переклади з польського друку, що вийшов 1550 р. і потім кілька разів повторювався. Таких текстів відомо кілька,— на жаль, у цілості не виданих і не обслідуваних, а за тими відомостями, що були дані дослідниками, вони йдуть не від одного архетипу, а від різних переробок згаданої редакції сучасною білорусько-українською мовою, що в більшій або меншій мірі наближаються до неї. Найстарший рукопис за письмом належить до кінця XV або XVI в.— Ленінгр. Публ. бібл., Q XVII № 257, але це маленький уривок, тільки два аркушки (війна Олександра з царем Пором), писаний вповні світською мовою. Текст збірника бібл. Красинських, що містить закінчення роману, більш тримається старої книжної слов'янської мови, і тільки здалека наближається до світської мови XVI в. Третій текст (Моск. Націонал. бібл., зібрання Беляєва, № 1562) переписаний наприкінці XVII в. (1693) мозирським поповичем, а дяком м. Дубровиці (північна Волинь) із старшого оригіналу, писаний мовою вповні світською, судячи з лексики і синтаксису — теж, можливо, XV—XVI в. з сильним українським забарвленням¹. Таким чином, текст Красинських по формі, сказати б, найбільш архаїчний — хоч це, розуміється, ще не вирішує питання про його хронологічну первинність. Ось для порівняння кілька уривків:

(Список бібліотеки) Красин. Закінчення роману: «Птоломея же и Филон столп велик и высок создаша среди Александрии-града, и на нем в ковчезе злате тѣло Александра-царя и Роксаны-царицы поставиша, иде ж (е) и до дн(ес)ъ ту стоит. Вельможи же его и царие всяк отиде въ свою землю, Александрю же Птоломею царствовати прилучися»².

Ленінгр. Публ. Бібл.: «Поръ же индійскій царь по многимъ землямъ царства своего листы розослал и войско свое собравъ и переписатьи велел, и было ихъ тысяча тысячъ и 10 тысячъ чѣловекъ, ижъ были на бои учоны ходити. Тогда же видевше македоняне и иньи язъци Александрова войска Пороу вельми велику войску и боялися велми. И мыслили Александра-царя выдати индійс-

¹ Акад. О. Соболевський, обслідувавши цей текст у 1890-х рр., характеризував його так: «Переводъ сдѣланный раньше XVII вѣка. Остатки старого текста (въ звукахъ, формахъ, словахъ) въ немъ довольно многочисленны; языкъ — западно-русскій, близкій, по словарному матеріалу и синтаксису, къ языку западно-русскихъ документовъ XV—XVI вѣковъ, но съ сравнительно небольшимъ количествомъ полонизмовъ. Этотъ языкъ во время странствованій текста по юго-западной Руси принялъ на себя порядочное количество малоруссизмовъ, такъ что въ нашей рукописи, написанной бѣлоруссомъ, мы имѣемъ соединеніе съ западно-русскими южно-русскихъ особенностей». Рукопис, як бачимо, походить з пограничного білорусько-українського терену, і може бути, що український елемент якраз був основним у його пронографі — бо виступає він у фонетиці тексту дуже сильно.

² Карский. О языкѣ... с. 11. Це скорочене закінчення грецького тексту, як він читається у віденському кодексі, опублікованім О. Веселовським. с. 64.

кому царю Пору, а говорячи сами в собѣ: «Животь свой спросивше, в Макидонью втечем». А иныи, которыи были, мыслили в землю свою побѣчи каждый!»¹

Румянцев. публ.: «Оттоля Александр со всим войском своим пойде на правую сторону востока, и так найде в той земли много людей нѣмыхъ, звѣробразных, рот и очи в персех мают, косматы, як свине, очи свитятся, якъ звѣзды. С тыми Александр великую битву мѣл, и погинуло их многое множество, бо тые люди были без зброи. От того мѣста недалеко Александр перейшол и найдет дивныи жоны, страшныи, долги и косматые, очи в них, як кошечии, блискают, якъ огон (ь), а на войско Александрово грозно позирают. Тогда Александр велил их на бой повабити. Тыи дивныи жоны страшливыи и грозныйи вискъ пустили, и мужъ их на тот вискъ з горь вибегли и стали бити на войско Александрово деревемъ и каменем. Много побили Александровыхъ войска. Коли македонское войско на нихъ ударило, тогда их без числа мног(о) побили»².

Існування кількох редакцій, розуміється, свідчить про значну популярність «Александрій» й підтверджує відзив Скорини, що у своїй передмові во «всю Бивлюю» заохочує чи радить людям, охочим до воєнних історій, читати замість Александрії або Троянської повісті книги Суддів та Макавеїв («Аще ли коханіє имаши ведати о воєнних а о богатырских делех, чти книги Судей или книги Макавеев,— более и справедливее в них знайдеш, нежели во Александрии или во Трои»³). Згадана «Сербська редакція» Александрії притягала власне своїм характером лицарського роману,— наданим старому творові в тих західних переробках, що дали цю редакцію. Та й її конструкція далеко зручніша, далеко більш художня, ніж старої, псевдокалісфенової повісті. Досить вироблена вже техніка західного роману щасливо обновила старий твір, і не тільки додала багато цікавих подробиць, але головне — утворила низку відповідних до лицарського кодексу ситуацій: вірності жінок, великодушності мужів, їхньої романтичності і галантності супроти слабшої половини (Олександр, наприклад, ухиляється від боротьби з амазонками, вважаючи, що кожна з них може його подолати, і йому, переможцеві мужів, не годиться бути переможеному жінками і подібне). На жаль, досі цілком невиясненою зостається літературна історія цієї редакції і шляхи її поширення. О. Веселовський у своїй старій праці⁴ висловив здогад, що грецький першотвір сербських перекладів і переробок йшов за західними переробками XIII віку — навіяними здобуттям Царгороду (1203) і Дамієтти (1220): романізми мови, західні форми ймен вказують на західний взірець, хоч він і не зберігся текстуально; з грецького оригіналу XIII—XIV вв. зроблений був сербський

¹ Карский. Бѣлоруссы..., т. III, ч. 2, с. 71.

² ЧИОНЛ, т. IX, с. 21—22.

³ Владимиров П. В. Докторъ Францискъ Скорина. СПб., 1888, с. 116.

⁴ Изъ історіи романа и повести... I (Сборникъ ОРЯС, 1886, т. 40, № 2), с. 436 і далі.

переклад XIV—XV вв., що поширивсь у нас у XV віці. Далі цих загальних здогадів не пішли дослідники й досі¹, і через те й ми нічого ближчого не можемо сказати про обставини, в яких повстали наші українсько-білоруські варіанти; можна побажати тільки, щоб українські й білоруські тексти дочекались як скоріше докладнішого обслідування.

Троя, або *Троянська повість*, незважаючи на посвідчення її популярності Скориною, що поставив її поруч *Александрії*, представлена в рукописній традиції далеко слабше. Досі незвісно рукописів, старших від XVII в.— а видно, що були в XV—XVI віках! Свідчить це Скорина, і до того ж висновку приводить порівняння пізніших білорусько-українських копій з іншими слов'янськими,— правда, досі тільки побіжно і принагідно роблене. Болгарський переклад середини XIV в., хорватські (глаголичні) списки XV в., північні XVI і наші XVII становлять єдину групу, що характеризується тими ж прикметами мови і транскрипції: мішаниною грецьких і римських елементів, що й сербська *Александрія*. Тому слідом за В. Ягічем вона виводиться з Боснії та Далмації і вважається сербською переробкою текстуально невідомого західного твору — латинського або романського (італійського чи південнофранцузького), — явищем, цілком паралельним з сербською *Александрією*, що тими ж, ближче невідомими шляхами поширилася потім у наших сторонах. Але виклад її далеко сухіший, перевантажений іменнями, не такий живий і романтичний, і тим, очевидно, пояснюється, що й такої популярності, як *Александрія*, «*Троя*» ніколи не мала².

¹ Академік В. М. Істрін, автор останньої студії про слов'янську *Александрію*, так загально пише в своїм новітньому курсі про нашу *Александрію* XV—XVI вв.: «Интерес к ней, как к занимательной повести, вспыхнул позднее, с 15-го века, но уже не к этой древней повести, а к новой, которая в это время пришла на Русь из Сербии. В Сербии же, собственно в пределах Далмации, был сделан новый перевод с особой греческой редакции, подвергшейся влиянию со стороны западно-европейской средневековой литературы. Придя на Русь, эта новая романизированная повесть пришлась по вкусу читателям, стала переписываться, переделываться и дошла до нас в сотне списков на всем пространстве от 15-го до 17-го века включительно» (Очерк истории древнерусской литературы, с. 102).

² Про українсько-білоруські копії: *Карский*. Бѣлоруссы..., т. III, с. 66—67. Він зазначає близьку подібність цих копій до північних; про інші: *Веселовский А.* Изъ истории романа і повѣсти. Вып. 2 (Сборникъ ОРЯС, т. 44, 1888, № 3), с. 28—29. Найстарший болгарський текст міститься в перекладі Хроніки Манасії, спорядженім за патріарха Єфима, 1369 р. На східнослов'янським ґрунті повість включено до Хронографа: з такого рукопису XVI в. опубліковав її О. Веселовський. У Хронографі українського, здається, походження міститься вона в рукописі москов. публ. музею (ДІМ?—С.Р.) № 1405. Про походження її О. Веселовський писав у згаданій праці: (с. 99): «Сходство стиля и направлення, а также звуковыя особенности, указанная тотчасъ, не поз-

Виразне зазначення свого походження з Сербії, як я вже згадав, набув у самім заголовку дві інші повісті, заховані в пізнішій збірнику познанської бібліотеки графів Рачинських, що попав туди з Несвіжа, а написаний був десь у 1580 або 1590 рр. На нього звернув був увагу під час закордонної по-дорожі О. Бодяньський ще в 1840-х рр., а потім докладно опи-сав О. Брікнер¹.

Першу частину (с. 1—172) займають власне ці повісті: «Починається повесть о витезях с книгъ сербскихъ, а звлща о славномъ рыцери Трысчан(е), о Анцалоте и о Бове и о ин-ныхъ многихъ витезехъ добрыхъ», — так затитулований збірник. Потім наступає «Исторыя о Атыли, короли угорьско-мъ» (с. 173—224), «литовська хроніка» середньої редакції (с. 225—291), і нарешті різні документи, записки, генеа-логії — звичайна шляхетська *silva rerum* з родинними запис-

воляють отдѣлить ее отъ сербской Александрии, относимой Ягичемъ (Ар-схив, II, 24—25) къ Босніи и с верной Далмаціи, и отъ сербскихъ подлинни-ковъ бѣлорусскихъ Тристана и Бовы. Именно въ указанной мѣстности ви-зантійское и западное вліяніе могли скрещиваться и вызвать литературу пере-водовъ, распространявшихся отъ Болгаріи до Россіи. Насколько эти переводы вѣрно сохранили намъ свои подлинники, объ этомъ судить трудно; подлинни-ка Троянской повѣсти мы не знаемъ, какъ не знаемъ западного текста Алек-сандріи, который подходилъ бы къ греко-сербскимъ версиямъ этого романа Бѣлорусскій Тристанъ, если онъ вѣрно передалъ свой оригиналь, въ чемъ нѣтъ повода сомнѣваться, не встрѣтился пока въ этомъ видѣ ни в одномъ за-падномъ пересказѣ, и если бѣлорусскій-сербскій Бова часто дословно переве-денъ съ италіанскаго, извѣстнаго намъ текста, то великорусскій Бова короле-вич, такъ же перешедший къ намъ черезъ сербскія руки, представляетъ отличи-не находящаяся ни въ одной италіанской версіи и вмѣстѣ съ тѣмъ, не принад-лежащая русской народной перделкѣ. Вѣроятно, не только переводили, но и усвоили, передѣлывая: на почвѣ этого сербскаго усвоенія и выросла наша русская сказка о Бовѣ» (с. 99—100).

Спільні мовні прикмети Александрії і «Трої» він характеризує так: «Як у Александрії, так і в нашому тексті (Трої) лат. s у суфіксах -us, -as, -es, -is передається через ш, ж: Анцидешъ (Anchises), Ацилеш (Achilles), Парижъ (Paris); Кашантоуша (Xanthus), Дидеюш (Tideus). Крім того, з міжголос-ними переходять у ж: Брежеида, Тержитеж-Thersites; (пор. в білор. Бові: Дружнена-Drusiana, в білор. Тристані Ижота, Izotta); s у такій же позиції і на початку слів у ш: Шимоиц-Simois, Шарикоуша-Assaracus; st в ш (шт): Слутемнестра-Клятомешрица, Полимнещер, як у білоруському Тристані: Ящоръ (Astorge), Трыщанъ (Tristano); х в ки: Аякъш, Поликшена; chi в ци: Ацилешъ, Анцидешъ; р в ф: Пелеус-Пелешъ і Фелешъ, Paris-Парижъ і Фарижъ; ph, f в п, як у сербській Олександрії і білорус. Тристані і Бові: Philoctetes-Пилоташъ, Прижиа-Phrygia» і т. д. (с. 98—99).

Ось початок повісті, наведеної Є. Карським (Бѣлоруссы, с. 67): «За часов, коли царствовалъ Давидъ сынъ Иисеовъ в земли жидовской, былъ въ Елинецъ царь поморский именемъ Придешъ (Phryx), который одного часу для ловеня звѣру заплывъ до нѣкоторой велми оздобной и веселой выспы, в которой з одной стороны прилежит море великое, а з другой Скомандра-рѣка, з третьей стороны Пелешино море або озеро великое...»

Як сербизм Є. Карським зазначає слово «мечка» з глосом на боці: «медве-дица».

¹ Archiv für sl. Phil., t. IX.

ками власників рукопису на кінці. Отже, збірник незвичайно характеристичний і цікавий як образ інтересів сучасної культурної шляхетської верстви. Судячи з приміток на боках, інтерес читачів будила особливо хроніка та повість про Атилу — переклад з польського перекладу твору угорського примаса Олага, виданого друком 1574 року. У порівнянні з ними «сербські повісті», може бути, були вже відгомонами минулого — переписані з якого-небудь старшого збірника початку XVI або кінця XV вв.¹, вони й мовою досить сильно відрізняються від перекладу «Атили»: далеко свобідніші від полонізмів, дуже щедро розсипаних у перекладі «Атили», і для свого часу, можливо, були вже речами старомодними. Правда, й «Атила» відомий досі тільки в одному цьому списку — академік Є. Карський влучно тлумачить це тим, що в тих часах місцева інтелігентська верства була вже настільки спольщена, що поруч польського оригіналу переклад не мав ніякої особливої цікавості.

Повість про *Тристана* — се переробка дуже популярного роману з кельтського циклу «рицарів круглого столу» короля Артура, відомого в ряді обробок французьких, німецьких і англійських XII—XIII вв., а спопуляризованого в новіших часах особливо оперою Р. Вагнера на цю тему: історія фатального кохання незрівняного рицаря королевича Тристана і білорукої Ізольти, заручениці його дядька короля Марка. Необережно викликане помилково даним їм любовним напоєм, воно тягнеться потім серед нескінченних перешкод і хитрувань до смерті героя, за котрим вмирає його дама Ізольта. Товаришом Тристана в його пригодах виступає славний Ланцелот та інші рицарі кельтського епосу. Порівняння, проведене О. Веселовським, виявляє, що в більшій частині наша повість іде за змістом романських редакцій: її сербський оригінал ішов за якоюсь італійською переробкою, але в останній чверті його оповідання цілком свободно переробляє західний матеріал, на власну руку комбінуючи його з кількох, можливо, двох італійських редакцій, покорочуючи і поспішаючи закінчити оповідання. Італійський оригінал явно виступає в іменах; не так сильно дає себе відчувати в нашій переробці її сербський взірець; дослідники відзначають такі вирази, як «юнаки», «бани», «ораш» (велетень). На взірець наводжу славу сцену за кохання Тристана й Ізоти після нещасливо їм поданого любовного пиття (арк. 68—69 оригіналу):

«Взяли прощєне от короля и от королевєс и напяли парусы, и пошли з великимъ весельемъ, Ижота при Трыщане, а ни один не мыслить з нихъ ганєбноє речы ни в чомъ, одно правєе доброе почтенє. Идучи они по мору, коли был

¹ Пор. у О. Веселовського, с. 129.

третий день, Трыщан зъ Ижотою игралъ в шахы. Была на Трыщане злотоглавовая жупица и шата, а на Ижоте зеленого оксамиту саян. А было то лѣте и былъ великий зной. Рекъ Трыщанъ: «Треба ся нам напитки». И Говорнаръ шоль и принесъ кубокъ з оное фляшы милостного питя, забывшися, бо в коморе было много всяких судов,— и далъ Трыщану, а другой далъ Ижоте. И скоро ся напили того пива, и еще не допивши кубьков, впали межи собою у великую милость, аж и до живота своего один другого не оставилъ. И почали гледѣти одинъ на другого, и не мыслили ни о комъ, только о себе. И съли, якобы злякшися: Трыщан мислил до Ижоты, а Ижота до него, а короля Марка запамятали. Трыщанъ рекъ: «Дивуюся, откуль ми пришло то так прудко, а прудко, а первой ми того не было!» И мыслилъ одинъ къ другому, и мовили сами себѣ: «Мысль наша есть невѣрна!» Але пиво ихъ перемогло. Рекъ Трыщанъ: «Если я милую Ижоту, то не диво: она есть намыльшая речь на свете, льпное быхъ не могъ найти, а я есми еѣ вывелъ, и мнѣ ест дана, а милость наша скрыта може быти». А Ижота мыслила: «Если я милую Трыщана, то не есть дивно: он ест моя ровня и такъ высокаго роду, якъ и я, и витезя большого на свѣтѣ нѣтъ». И тую мысль обачили — иж оба ся милуют со всего сердца. Ижота ся о томъ веселила и рекла: «Коли мя милуетъ наибольший витезъ, чому мнѣ большого добра?» А Трыщан рекъ: «Я мам великую фортуна на свѣте, иж мя нацуднейшая панья милуетъ, а я сѣй того ж заслужыл».

Коли Говорнаръ успоменулъ, што имъ далъ любовное пиво, он ся злякъ и сталъ, якъ забывшися, и почалъ собѣ смерти ждати, иж Трыщан милует Ижоту, а Ижота его. И рек Брагъня: «Мы есмо винни, дали пить оное пиво, не знаючы!» Рекла Брагъня: «Мы есмо злую дорогу нашли и погинули, а Трыщана и Ижоту погубили есмо». Он указалъ фляшу, въ которой было пиво, и рекъ: «Знаешь ли, што есть тое?» Она рекла: «То есть пиво милостное». Он рекъ: «Зле есмо порученое намъ остерегли: того есмо дали напитися Трыщану и Ижоте, ото ж ся милуют!» Брагъня почала плакати и рекла: «Зло есмо великое учинили, не може быти, абы с того не пошло много злого! Тепер нам годиться быти велми мудрыми, а мы есмо велми смутны о томъ». Але их жалость была велми искрита, штобы ся иные не довьдали.

А Трыщанъ и Ижота терпети не могли; рекъ Трыщан Ижоте: «Я тебе милую из сердца». Она о томъ была велми весела и рекла Трыщану: «Е не милую ни одное рѣчы на свѣте, якъ тебе, а ни дай Бог, поки буду жива». Видечи то, ижъ ест Ижота с ним одное мысли, не откладаючи далей того, шли у комору и спольнили свою волю.

Оттоле на вѣки не отмѣнилася ихъ милость, и от тое милости мѣли великие працы. И нѣтъ того рыцара, котрый бы поднял только муки для милости, колко Трыщанъ.

Для повісті про *Бово О.* Веселовський вказав першотвір у італійськiм, венеціанськiм тексті, перехованiм в бібліотеці Медічі у Флоренції. Роман північнофранцузького походження, на тлі хрестоносних пригод. Правдоподібно, він був перенесений норманськими співцями до Англії, і там набрав англійського забарвлення (герой його зветься *Bueves z Hanstone*). Пізніше, в другій половині XIII в. чи в початках XIV, замандрував до північної Італії і перекладений у вірші, в сім італійськiм (венеціанськiм) варіанті, очевидно, був перекладений на мову сербську, що полишила, разом з італізмами, деякі сліди і в нашiм перекладі, в тім роді, як «племенида панна Дружнєнна» (племенита = *la çentil dona*), осветити — відомстити, белег — знак і т. п.

Тема повісті: зла жінка, мати Бово, меретрис Бландоя, намовила свого полюбовника, князя Додона, щоб він убив її чоловіка Гвідона і сина Бово. Але вбито тільки Гвідона, а Бово урятувавсь, і після нескінченних пригод, де головну роль грає кохання Бово з дамою з Armenii, Друженною (Drusianna) і підступне доручення Бово до султана задонського (Zadonia), щоб його там убили,— тільки виручає його донька султана Малгарія (Malgaria), закохавшись в нім,— Бово здобуває своє рідне місто Антону і вбиває убійника свого батька Додона. Він збирається одружитися з Малгарією, повіривши оповіданням, що Друженни вже нема на світі,— але вона приходить сама на весілля під виглядом скоморошки з двома синами своїми і Бово, що грають роль танцюристів. Дає себе впізнати Бово, і той признає її за жінку, а Малгарію одружує з своїм товаришем Теризом. Як бачимо,— мотиви добре нам звідні з казкової та билинної поезії, і це дуже правдоподібно, при незвичайній популярності цієї повісті, що вона дала відгомони і в усній традиції, включно до «Задонської орди», що фігурує в билинах¹. Навзаєм, ся суголосність билинних і казкових мотивів, очевидно, придбала романові про Бово ту популярність, яку він мав серед великоруського люду. Я наведу власне його фінал, що так пригадує Добриню на весіллі своєї жінки.

Бово почал приправлятися кь веселю, хочечы еє (Малгарью) поняти за себе, и тот час пришла Друженна в город Задонию и видела Бова,— а онь стоить на одномь кранку, а съ нимь его витези и царевна Малгорета. Друженна почала у гусли грати велми пекне, а еє два сина танцовали. И почала Друженна припевати о короли французскомь и о Бову Аньтонецкомь, а витези и юнаци слухали до конца, што она припевала. А она припевала о Друженне чудной, якь еє Бово втратилъ близко моря на пристанищы. Коли Бово тые пьсни порозумел, пришедшы к ней и рече: «Пани, поведай ми, што за пьсни?» И она опять почала прыпевати. И рече Бово: «У злый час есми рожен, што тая скоморошка, ходячы по городам, прыпеваеьт о мнь и о Друженне». Рече: «Пани, прыди сюды к нам, маешь быти чествована и добре дарована». Коли пани то познала и не хотьла болшей играти... і т. д. (с. 169).

Ревізія і видання біблійних текстів. У цій сфері передусім звертають на себе увагу заходи коло виправи слов'янських текстів Старого Завіту за поміччю єврейського тексту. З цього погляду був свого часу обслідуваний цикл Мойсеевих книг («П'ятикнижжя» або «Закон»), виправлений на основі єврейського тексту, в двох рукописах Рум'янцевського музею, № 7 і 8², а новішим часом збірка книг третього синогагаль-

¹ Гадка О. Веселовського, с. 285.

² Вони були зауважені з цього погляду вже О. Востоковим в його «Описаніи русских и словенских рукописей Румянцовского музеума» (СПб., 1842) під № 27 і 28, і докладніше обслідувані в анонімній розвідці: О словянскомь переводь Пятикнижия Моисеева, исправленномь въ XV вькъ по еврейскому